Elekfi László **„Határozó” és „jelző” Brassainál és azóta**

Brassai szakszóhasználatának alakulását vázlatosan áttekintve az ő mondattani kutatásának ezúttal csak fontosabb állomásait próbáltam megnézni.

Tudásszomjának és ismeretterjesztő hivatásának egyik fő eszköze a nyelvtanulás volt. 1845-ben jelent meg ez a könyve, melyben először részletezi mondattani elképzeléseit: *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában*. I. részének címe: *Az egyszerű és az egyszerűen bővített mondat*. Ennek elején a *határozó* mint szakszó nem a mai – mondatrészi – jelentésében fordul elő, hanem a névelők osztályozásában (14. §. 17.): „*Der sat. Articulust határozónak, ein sat. Articulust egyéninek* fogjuk ezután nevezni.” Vagyis a mai *határozott* névelő jelzőjeként *határozó*-t írt. Ezt találjuk már Táncsics Mihálynál (1833. XII-XIII): *határozó névmutató*. És mindjárt hozzátehetjük: nagyon pontosan és kifejező módon, hiszen nem a névelő a *határozott*, hanem az, amit a névelő *határozottá* tesz. (A *határozott névelő* voltaképpen tükörfordítása a *bestimmter Artikel, article défini* stb. kifejezéseknek. A nemzetközileg elfogadott terminológiában másutt is találkozunk pontatlan használatú műszókkal.)

A logikából vett alany-állítmány tagolású mondatminta helyett Brassai (1845. 23. §) egy tisztán nyelvi mintából indul ki, a központi szerepű igéből és annak vonzataiból, melyeket a *complément, Ergänzung* megfelelőjeként *pótlók*-nak nevez, „értelempótlót és nem hézagpótlót értvén alatta” (26). Egy másik helyen ki is fejt, hogy a pótol ige valódi jelentése nem ‘helyettesít’, hanem ‘kiegészít’. A pótlók közül mégis kiemeli az alanyt, a nominativust. Első pótlóként az accusativust mutatja be, másodiknak a *nak, nek* végzetűt, 3.-nak a genitivust, mely a németben igevonzat is lehet. Szól azután előljárós pótlókról. Az ige hiányos értelmét szükségszerűen kiegészítő pótlókon kívüli mondatrészek közül először az időhatározót említi, „midőn mondatainkban ki akarjuk jelenteni, hogy a cselekvény nem azon pillanatban történik” ... „*évvel holdnappal ... sat. ezelőtt*”, az ilyeneket *időszabóknak* nevezi (93. §. 138). Csak ezután tér rá az effélének általánosabb kategóriájára (101. §): „Ezeket ‘s az ilyeneket *igehatározónak* vagy rövidebben csak *határozónak* nevezik a’ nyelvészek: latinul pedig adverbiumoknak”. De a következő lapon hozzáteszi: „a’ nyelvészek közönségesen abban egyeztek meg, hogy csak *azon egy szóból álló igemelléketeket nevezzék igehatározónak, a’ melyek sem nem főnevek, sem nem 1. v. 2. személyű melléletek, sem nem főnév-helyettesek*”. (A *határozó* egyébként már a 18. sz. Végén is határozószt jelentett; Kovalovszky 1955. 265-6.)

Az eddigiekből olyasmi derülhetne ki, hogy a teljes körű *határozó* alakot Brassai igenévként vagy melléknévként megkülönbözteti a hangzóhiányos *határozó*-tól, melyet főnévként használ. Ez a különbségtétel mint szándék és tendencia valóban felismerhető Brassai korai műveiben, de nem teljes a szétválasztás, mert mindkét irányban előfordul a másik alak is. a század végéhez közeledve Brassai is mindinkább áttér a *határozó* alakra, de olykor előfordul a *határozó* is, különösen régi munkáinak új kiadásában, de nem csupán ott, ahol a javítások mellett bennmaradtak régi alakok is. Jó példa erre az ingadozásra az *Okszerű vezér* II. részében az a hely (1847. 46), ahol a *Welcher, welche* szerinte „a’ határozóbb kérdő szó”, *Was für ein?* Pedig „határozatlanabb kérdő szócska” az 1. kiadás szerint, viszont az utolsó kiadásban, 1896-ban (41): „határozóbb”.

Az *igehatározó* mint szakszó nem Brassai találmánya. Már jóval az ő nyelvészeti megnyilatkozásai (Brassai 1837) előtt megvan Versegghynél (1821. 307) ‘határozószt’ vagyis ‘adverbium’ értelemben, miután Versegghy már a névutókat és azokhoz hasonló viszonyzókat

előbb *névhatározóknak* nevezte (134-143). – Ezt találjuk Táncsics Mihálynál (1833. XI): „névhatározó” és „igehatározó”, majd (75) a *tegnap fürödtem meg a’ Dunában* mondatról: „a’ fürdésnek üdejét, az igehatározóra nyomadék esvén, határozza meg”. Néhány lappal arrább (77): „Ha a’ mondásában nincsen kapcsolat [azaz kötőszó vagy azzal kapcsolatos utalószók], de ellenben vagyon határozó, az a’ mondás kezdetére tétetik, p.o. *Későn* érkezének”. – Szász Károly pedig (1839. 117) megjegyzést fűzött az elnevezéshez: „Nevezték [ti. Az olyan szavakat, mint *még, már, bátran, százszor*] ... igehatározónak, de ... hibáson; mert nagyobbára éppen úgy illenek millyenségszók’ mint igék’ elébe: pl. *erősen* szalad, *erősen* nagy”. Ezért találja Szász megfelelőbbnek a rövidebb *határozó* elnevezést az *adverbium* megfelelőjeként.

A *határozó* terminust, mely sokszor az igehatározó rövid megnevezése, Brassai később is abban a tágabb értelemben használta, amelybe a mai határozó fogalmán kívül a tárgy, sőt még tágabban véve az alany is beletartozik. Más oldalról bizonyos értelemben mégis szűkítette ezt a fogalmat – de erről később szólok. Az *Okszerű vezér*nek további kiadásában sem tért el lényegesen ettől a fogalmi rendszertől, még az 1896-ban megjelent 11. kiadásban sem, melynek már más címet adott.

Jelzőről Brassai ebben a tankönyvében nem szól, sem az első, sem az utolsó kiadásban. A jelzőnek megfelelő fogalmat az *Okszerű vezér* II. kötetében (1847. 2) a *Der grüne Baum ist schatting* típusú példákkal vezeti be: „Az ily kiegészítő szavakat, mint tudva van, mellézneveknak hívják”. Majd így folytatja: a ... „3. osztályú igehatározók ... melléznevekké válhatnak, csak egy – *e-t* ragasztván a végükhöz”. Harmadik osztályúnak sorolja be mindazt az igehatározót, mely se nem alany, se nem tárgy, tehát beleérti a mai értelemben vett határozószót és az állítmányi melléznevet is. De melléknévnek az ilyen szókat csak jelzői használatukban nevezi. Állítmányként – szerinte – ezek nominativusban álló igehatározók.

A melléknévi névmásokat is a melléznevek közt részletezi, de a „tulajdonképi melléznevek”-től mégis megkülönbözteti a *dieser, jener, der, aller*-féléket azzal a megjegyzéssel (1847. 50), hogy ezeket „*határozó szócskáknak* nevezik a nyelvészek.” (Itt tehát megint olyan ‘determináns’ értelmű a *határozó*, mint az I. kötetben bevezetett *határozó articulus* fogalmában). Majd felsorol olyan német szavakat, amelyeknek „külön vannak adverbium és melléknévi alakjaik” (56): *hiesig – hier: dortig – dort* stb. A mondat felépítésére nézve pedig igen fontos megállapítása a következő (57): „A’ főnevek első rendbeli alpótlói ... a’ *melléznevek* v. *Adjectivumok*” Az alpótló fogalmának bevezetésével megadja azt a mondatvázat, amelyből a strukturalista nyelvtanok is kiindulnak: a közvetlen összetevők grammatikai modelljét. Vagyis a mondat ábrázoló szerkezetének középpontjában az ige van, az kormányozza a pótlókat (igehatározókat), emezek pedig alpótlókkal egészülnek ki (melyeket Brassai itt még nem nevez jelzőknek). Az alpótlók közé sorolja az appositíót is, és ez az eljárása azt mutatja, hogy a mondatrészek közt csupán logikai függésrendet állapít meg, itt és ekkor még nincs tekintettel a mondat kommunikatív szerepére.

Amit a mondatra nézve Brassai a német nyelvbe való bevezetés során a negyvenes évek második felében elrendezett, azt a magyar mondatra vonatkoztatva ilyen részletességgel nem az ötvenes évek elején kezdte kifejteni a Pesti Napló folytatásos cikkeiben *Tapogatódzások a magyar nyelv körül* címen 1852 novemberétől kezdve, mert ebben a sorozatban főleg a logika és a mondattan közti különbséget fejtegeti. Itt csak az 1853. évi cikkben (febr. 11) olvassuk ezt: „szembeötlő tény az a nyelvben, hogy midőn minden bizonyos önállással bíró beszédrésznek, névnek, adjectivumnak, igehatározónak megvannak ... megfelelő kérdő szócskái, egyedül az ige szűkölködik teljesen ezek nélkül”. Hanem a határozók, majd a jelzők rendszerének bővebb kifejtését (sőt a legbővebbet) a magyar mondatról szóló értekezéseiben találjuk; az elsőt 1860 júniusában adta elő. Ez a Magyar Akadémiai Értesítő 1. kötetében jelent meg, folytatásaként pedig 1863 májusában és 1864 júniusában tartott egy-egy

előadást. Ezek a Magyar Akadémiai Értesítő nyelv- és széptudományi közlönyének 1863. évvel jelölt kötetében olvashatók (Brassai 1863., 1864.), de a kötet lezárása a címlap évszámánál jóval később, 1865-ben történhetett. Brassai ezeket 1870-ben kiegészítette a *magyar bővített mondat* című tanulmánnyal.

Ezt a részletes fejtegetést azonban még megelőzte *Logika lélektani alapon fejtegetve* című könyve 1858-ban. Ennek 255 cikkelye megmaradt az 1877. évi 2. kiadásában is, de a szövegezést bővítette, helyesbítette, terminológiáját korszerűsítette itt-ott; és a befejezést átalakította. A III. részben taglalja az ítéletet (1858-ban: iudicium; 1877-ben propositio), melyet szavak viszonya fejez ki nyelvtani mondat formájában, és az ilyen mondatnak részei az *alany* (subiectum) és a *mondomány* (praedicatum). Itt aztán előfordul a *határozó*, de nem 'igehatározó' értelemben, hanem mint 'egy fogalom determinánsa', amikor a 121. cikkelyben ezt írja az új fogalmakról: „A hiányzó fogalmak előteremtése végett rendszerint két szót kötünk össze, melyeknek egyike a felsőbb fogalmat, másika ... a szerkezetet alsóbb fogalomra alkalmazó jegyet jelöli. (Nevezzük am azt *határozandónak*, ezt *határozónak*) ... P.o. *várkapu; szárnyas állat; szépen esik.*” Továbbá: „határozó egy egész mondat is lehet. Pl. *Az a táj, honnan a fecskék jönnek.*” Él tehát azzal a szóhasználattal, amelyet az *Okszerű vezér*-ben a határozott névelőre alkalmazott, amikor azt *határozó* articulushoz nevezte, és voltaképpen olyan jelzőt jelölt vele, mely a jelzett fogalom körét szűkíti vagy éppen egyedíti.

Végelemzésben az igehatározó is a determinánsnak egy fajtája, amint már az *Okszerű vezér*-ben kifejtette (167. 101. §): »mikor azt mondjuk: „isznak”, e' még nagyon határozatlan. Meghatározhatjuk ... elsőbb nominativussal ... „a' testvérek isznak”, másodszor accisativussal így: „vizet isznak”, 3-adszor utoljárós főnévvel így: „A kútból isznak” ... „pohárral isznak”«.

A magyar mondatról szóló I. Akadémiai értekezésében a subjectum és praedicatum dualizmusának tarthatatlanságát hosszan fejtegetve jut el Brassai (1860. 331) az ige cselekvő és szenvedő szerkezetén át a következő kérdésig: „Lehet-e reá építeni az a' súlyos rendszert, mely szerint a mondat egymással egy felsőbb egységbe összekapcsolt, de külön értékű egyenlő rangú és egymásnak ellensúly gyanánt szolgáló két részre: egy subjectumra és praedicatumra oszthatassék? És tegyük, hogy szintoly ép és határozott fogalom volna, a milyen nem, mi egyéb eredménye lenne, mint az, hogy az ige határozói közül egyet, a többieknél némelykor tán szorosabb viszonyút, kiemeltünk és megkülönböztettünk minden gyakorlati haszon vagy nyereség nélkül?” Ezt a szónoki kérdést feleletként követi a következő 8. § alcíme: a *mondat igéből, a hozzája tartozó igehatározókból áll.* A 9. §-ban (333) pedig kifejti, amire az *Okszerű vezér*-ben csak röviden célzott: »az „igehatározót” nem az „adverbium” szűk értelmében veszem, hanem általában mindent annak nevezek, amit az ige kívül magába foglal a mondat«, majd így folytatja: »a közelebb álló 'regimen' ... vagy a németek „Ergänzung”-ja, a francziák „complement”-ja, csak annyiban különbözik az én eszmémtől, hogy a subjectum nominativust nem foglalják be«. Jegyzetben még hozzáfűzi, hogy német nyelvtanában ezeket mellékleteknek nevezte. – a további paragrafusok sokszor emlegetik az „igehatározó”-t.

Ugyanebben az értekezésben Brassai továbbra is él a *határozó* másik szakszói 'determináns' jelentésével, mégpedig főnevesítve és szembe állításban (373): „17. § a *mondat nyolcadik sajátságát kereshetjük a határozó és határozandó közötti viszonyban*”. Ilyen szópárok szerint „a név névmellékkal, a név viszonyragos névvel, az úgynevezett appositio, a névmellék adverbiummal, az igeszármazék viszonylagos névvel, névmellékkal vagy adverbiummal”. Tehát voltaképpen a legjellemzőbb szintagmatípusokat nevezi meg mint alaptagnak és determinánsnak a kapcsolatát.

A *határozó* (*határozó*) kétféle jelentésben való használata nem okoz zavart, ha az ember nagyjából már ismeri Brassai terminológiáját, logika- és mondatszemplétét. Az egyik az

igével kapcsolatos (a biztonság kedvéért gyakran *igehatározó* összetételben), mindig főnévként, a másik pedig a *határozandó*-val vagy *határozott*-tal szembeállítva, melléknévi használatú, aktív jelentésű igenévként, de olykor akár főnevesülve is.

Az igeközponthú mondatmeghatározást Brassai egyik késői jelentős munkájában (1888. 13) így fogalmazza meg: „a mondat oly szavak rendszeres csoportja, melyeknek egyike cselekvényt vagy állapotot gondoltat, a többiek pedig a cs. vagy áll. körülményei.” Ez utóbbiakat aztán (14) így részletezi: „A körülményeket jelölő szavak közös neve legyen: igemellék (*adverbium*, széles értelemben). Egyenként az ejtések (szorosan odaszámítva a nevezőt), az elől- vagy utoljárás szavak ..., infinitivus, a nyelvtanokban úgynevezett *adverbiumok*, az «igekötők» és *conjunctiók*.” Itt tehát újra megtaláljuk az *adverbium*-ot szélesebb és szűkebb értelemben, de a *határozó* megnevezés helyett az ejtések-ről, azaz esetekről szól, és ezzel megközelíti az esetfogalmat, melyet Fillmore (1966), illetve Zsilka János (1963, 1965, 1966) óta a szintaxis, a vonzatok, és az igei szintagmák számos kutatója alapfogalomként használ. (Kiefer szintaktikai szempontból pontosítva esetviszonyok-ról szól: 1978. 485.) Brassai ide sorolja az – általa idézőjelbe tett – igekötőket is, melyek besorolhatók az igehatározók közé, de nem az jellemző rájuk, hogy esetek. Brassai idézőjelében és az azt megelőző fejtegetésében csak annyi a helytálló, hogy az igekötős ige különbözik a pusztá igétől, nem egyszerűen szó, hanem szó szerkezet jellegű. Azzal azonban végképp nem értünk egyet, hogy a conjunctiók, azaz kötőszók igemellékek volnának. Ez már Brassai túlzó hajlamának egyik megnyilvánulása.

A (logikai értelemben is vett) ‘determináns’ alapjelentésből ki lehet hámozni azt a kétféle használatot, amelyet megtalálunk a bővített mondatról szóló értekezésében (1870. 19), ahol arról ír, hogy egymással kapcsolatban lévő két szó közül „a mondó rendszerint arról teszi fel, hogy ismeretlen a halló előtt, a melyik a másikat határozza ... így az ige és a határozója közti kapcsolatban a határozóról. Na, már a név és a jelzője közt éppen ez a viszony van, mert a jelző tagadhatatlanul határozója a jelzettnek.”

Itt és későbbi munkáiban még inkább – a határozó fogalmi jegyei közé veszi a hangsúlyosságot. De ezzel a jeggyel szereti felruházni a jelző fogalmát is, és ezen a ponton vannak nehezen érthető terminológiai és fogalmi keveredések.

Korábban Brassai (1864. 182) a *jelző* fogalmát – a maihoz közelebb álló értelemben – Szilágyi (1846.) nyelvtanát bírálva említette, mint abban hiányzó nyelvi elemet; majd (Brassai 1864. 11. j. 187) idézte a *magyar nyelv rendszere*-ből (1847. ² ?) és Imre Sándor (1862.) nyelvtanából. Kifejtését először 1870-ben, tehát jóval az igehatározók részletezése után vezeti be, három nagy értekezéséhez utólag csatlakozó IV. értekezésében, mely a bővített mondatról szól. Mivel előbb a *jelző* terminust más értelemben használta, mai olvasóját is megtévesztheti. A magyar mondatról szóló III. értekezésében (1864. 200) ugyanis ezt írta: „Nevezzük az ige elejibe helyezett accentusos nevezőt *jelzőnek*”; és itt a hangsúlyozás által jelzővé tett határozónak névjelzővé való átalakításával érvel (17.j.): a *rigó fütyöl* : a *rigó fütyölése*; *atya szeret* : *atyai szeretet*; *álmot lát* : *álomlátás*; *szépen ír* : *szép írás*. Majd még (204) külön is megfogalmazza a párhuzam lényegét: »„**Gyermek játszik**”... szintoly módosítása a „**játszik**”-nak, mint a milyen a „piros rózsza” a „rózsza”-nak«.

Brassainak ez a gondolata visszhangzik Kiefer Ferencnek abban az írásában (1991. 71 – 3), ahol összetett szóként kezeli a névelőtlen főnévvel alkotott igei szókapcsolatokat, mint *levelet ír*, *ajtót nyit*. Később Kiefer (1995. 169) helyesbítette ezt a túlzó azonosítást, és csupán arra a rokonságra mutatott rá, mely a névelőtlen főnévvel alkotott igei szókapcsolatok és az összetett szók között van: a *levelet ír*, *köszönetet mond* típusú szókapcsolatokat komplex predikátumoknak nevezi, mert tárgyuk éppúgy generatikus jelentésű, mint névszói származékukban (*levélírás*, *köszönetmondás*) az előtag, vagyis nincs közvetlen referenciája,

nem vonatkozik egy adott egyedre, és hangsúlyozása is azonos a belőle képzett összetételnek szóhangsúlyával. Kiefer ezzel végül helyére tette annak a kategóriának egyik speciális fajtáját, melyet Brassai igejelzőnek nevezett.

Bővített mondatnak Brassai 1870-ben közzétett értekezésében is azt nevezi, amit német nyelvtanában a továbbbővített mondatok közé sorolt, és alptólkokkal bővítettnek nevezett. Az igéből és közvetlen határozóiból (a mai strukturalista elnevezéssel: argumentumaiból) álló mondatot ugyanis nem tekinti bővítettnek (ill. Az *Okszerű vezér*-ben még „egyszerűen bővített”-nek nevezi). E IV. értekezésének tárgya elsősorban a jelzővel bővített mondat. Eszerint (1870. 6) „a mondatok kétfélék: 1) melyeknek határozói *mind* egyes szók; 2) a melyeknek határozói vagy részben, vagy *mind, jelzősek*. Az első rendbelieket röviden *egyszerű mondatoknak*, a második-féléket *jelzősöknék* nevezzük.”

A *jelző* szakszót – mint a III. értekezés kapcsán már belepillanthattunk – Brassai nem használja annyira sem egyértelműen, mint az ‘igehatározó’ jelentésű *határozó*-t. Előre bocsátja (8), hogy igazi és áljelzőt különböztet meg. Az még nem okoz zavart, hogy a szónak szélesebb és szűkebb értelmű használatát is bemutatja (hiszen az *adverbium*-nak tágabb és szorosabb értelméről is szólt korábban). „Jelző széles értelemben minden szó vagy szócsoporthoz, melyet egyszerű határozóval párosítunk a mondatban a végett, hogy ketten együtt egy eszmét jeleljenek.” Amikor azonban a jelző lényeges sajátosságait felsorolja, belevesz egy olyan szempontot is, amely a kommunikációnak (közlésnek, ismeretátadásnak) függvénye: „1-ső az, hogy a jelzett szónak előtte áll; 2-dik, hogy accentuáljuk; 3-ik, hogy a jelzettnek a lehető legszorosabb közelében foglal helyet.” Nos, az 1. sajátosság szűkítő értelemben kiegészíti a jelző általános jellemzését: világosan megkülönbözteti az utójelzőtől (értelmező jelzőtől), tehát egyúttal a logikai értelemben vett jelzőtől, az attributumtól. A 3. jegynek a szoros értelemben vett birtokosjelző lehatárolásában van fontos szerepe. A 2. sajátosság azonban sok vitára és félreértésre adhat okot, és magát Brassait is következetlenségekbe sodorta. A jelző hangsúlyozását e jellemzés alapján egyértelműen kötelezőnek vélte Paulay Ede (1871. 15), és ennek a színészképzésben máig továbbélő hiedelemnek a következménye az, hogy némelyik versmondó olyankor is szereti elhangsúlytalanítani a jelzett szót, amikor a mondanivaló annak hangsúlyozását kívánja. E babona ellen olyan kiváló dramaturgiai és beszédművelő szakemberek is óvták a színinövendékeket, mint Hevesi Sándor (1908. 20-29, 33-34, 60-89 stb. sok költemény hangsúlyjelölésében), Galamb Sándor (1927.), Gyomlay Gyula (1939. 34), Nagy Adorján (1947. 103-113), Péchy Blanka (1974. 133-144), de a felvilágosító munkának még most sem teljes az eredménye. (L. még Elekfi 1989. 207.) Pedig korábban maga Brassai írja értekezésének további részében, a „*Névmellék* (Adjectivum)” című alfejezetben (1870. 17-18): „midőn a névmellék oly jegyet jelent, mely a vele jelzett – igazában jelzettnek látszó – fogalomban magában már megvan, ... a két szó együtt sem jelent alsóbb fogalmat, mint a név magán; a névmellék tehát ily esetben ... a jelzett név accentusát nem ránthatja magához ... ; a szép **páva**, a szép **róza**, a fehér **liliom**, a ravasz **róka**.” ... „Annyi bizonyos, hogy az accentust másképp kell alkalmazni mint szabályos esetben ... Lehet pedig kétféleképpen: vagy a (pesudo) jelzőt és a jelzettet egyaránt, vagy csak az utóbbit egyedül accentuáljuk. Én a körülményekhez szabott válogatással mindeniket jónak tartom.” Brassainak ezzel az utóbbi kiegészítésével is teljesen egyetérthetünk. Csak éppen nem kivételnek, hanem a jelzős szerkezet más típusának tekintjük. Brassai az alapvető különbséget itt még nem is a kommunikációs helyzetben, hanem a jelző és a jelzett logikai viszonyában látja: a megkülönböztető jelző új jegyet ad a fogalomnak, körét leszűkíti alsóbbrendű fogalommá, a stilisztikából ismert díszítő jelző pedig nem ad hozzá új jegyet. (Persze végső soron ez is összefügg a közlésbeli novum hangsúlyával.)

Szólt azonban Brassai korábban – mint már említettem – az ige jelzőjéről is, és ezzel ellentmond a maga által később megfogalmazott jellemzésnek, mely szerint a jelző egy

határozóval alkot szoros egységet. Akkor fő megkülönböztető jegynek tette meg azt, amit a jelzővel tüzetesen foglalkozva később csak másodlagos jegynek szánt: a jelzőnek nevezett rész determináló, szűkítő szerepét és egyúttal a közlésben új mivoltát, mely szükségképpen hangsúllyal jár. A fejtegetés folytatásában külön szakaszkén kiemelte (Brassai 1864. 279): „6. *Jelzők ... lényeges természetöknél fogva csak határozók lehetnek ... jelző csak egy lehet.*” Ebben a megfogalmazásban a *jelző* a. m. mondatot kezdő fókusz. Így kell értenünk a következő megállapításai is (300): „Ha csak egy tudandó határozó van, és az ige vagy *tudott*, vagy ... *nem eléggé praegnans értelmű*, a határozót *jelzőnek* tesszük.” Majd ilyen értelmezéseket tesz hozzá: „a jelző a tudandóság fogalmának az adott körülmények közt lehető legmagasabb fokozása.” Íme, a kiemelt jelzős fókusz és a kommunikatív dinamizmus fogalmának kitűnő jellemzése, nagyon szerencsétlen terminológiával!

Brassai Logikájának 1. kiadásában még nincs szó jelzőről. A 2. kiadásban (1877.) a 159. § ilyen címet visel: *a jelző és köre ítéletek rokonos volta*.

Ha a jelző fő kritériumául azt fogadjuk el, hogy a jelzett szó előtt áll és vele szoros egységet alkot, akkor eljutunk a birtokosjelző fogalmának a tisztázásához is. A minőség- és mennyiségjelzőnek, a kijelölő jelzőnek az értelmező jelzőtől való elhatárolásával szemben itt még a mai napig sem választják el nyelvtanaink határozottan a birtokosjelzőt a lazább birtokviszonyú birtokos szerkezetek birtokos tagjától. Ez a határozatlanság még az akadémiai helyesírás szójegyzékében is tükröződik, ahol a *birtokos jelző* két szóba van írva, holott a szoros értelemben vett birtokosjelző éppúgy birtokosát jelenti a jelzett szavának, mint a minőségjelző a minőséget, a mennyiségjelző a mennyiséget.

Brassai nagyon jól jellemzi azt az átmeneti típust (l. még Kocsis 1902. 52), ahol a birtokos egyaránt tartozik az ígéhez és a birtokszóhoz: *Pistának aratják a búzáját; Pistának ellopták a lovát* (Brassai 1860. 290-1.) Ezek – *nak* ragos határozóját nem tekinti jelzőnek. Az már nem áll, hogy semmi köze a birtokviszonyhoz, de annyi igaz, hogy az a viszony itt lazább, mint a jelzős viszony. Később Brassai (1870. 28) ezt a *szomszédnak ellopták a lovát* például bemutatva pontosabban fogalmazta: itt a – *nak* egy „közös rag, mely azt jelenti egyfelől, hogy »szomszédnak« az ígéhez járuló határozó, de *nem* nevező; másfelől pedig figyelmeztet, hogy ez a határozó viszonyban van azon mondatbeli más határozóval is, melynek a személyragjából aztán megtudjuk azt is, hogy a viszony köztök birtokviszony”. A „szomszédnak” tehát kettős viszonyú határozó. Ellenben a „Színét se láttam a pénzednek” mondatban a *pénzednek* szerinte jelző, pedig nem előtte áll a jelzett szónak, még közelében sincs, és nem is hangsúlyosabb nála. Itt Brassai megint más értelemben ír *jelző*-t: ez itt ‘birtokos attribútum’ értelmű; logikai fogalmi megszorítást jelent, nem mondatbeli szoros viszonyt. (Erről bővebben: Elekfi 1993a. b.)

Megemlíteném a jelzőnek még egy fajtáját, a Brassai szerinti ‘adverbialis jelző’-t, melyet *Paraleipomena kai diorthoumena* című, latin klasszikusokat elemző tanulmányában (Brassai 1873.) fejteget. Erről annak idején a latin a latin nyelvtanban *attributum praedicativum* (állítmányi jelző) néven szoltunk¹, és ez a latinban olyan alanyesetben álló melléknév, mely az alany hátravetett jelzőjének is tekinthető, de értelmileg az igei állítmányhoz tartozik. (Tehát olyasféle kétirányú kötődése van, mint a magyarban az előbb említett birtokos részeshatározónak.) Brassai olyan helyeket idéz, ahol megszólított személynek van vocativusban álló jelzője, és egy helyen (1873. 74) felhívja a figyelmet olyan kivételre (Pliniusnál), ahol az ilyen jelző vocativus mellett is – pontos egyeztetés helyett – nominativusban áll. Itt a *jelző* terminus a latin *attributum*-nak felel meg, tehát logikai vonatkozása: a hozzá tartozó főnév sajátságát jelöli, függetlenül attól, hogy jelzői vagy

¹ L. pl. Pirchala 1925.¹⁸ 98-99; Csengery-Orbán 1928. 39-40. Korábbi magyar neve *meghatározó jelző* is volt, pl. Bartal-Malmosi-Gyomlay 1896. 162-3.

állítmányi helyzetű-e a mondatban. A magyarban rendszerint határozószó, néha (bizonyos helyzetekben, létige mellett) állítmányi névszó fejezi ki a jelentését.

Ha mármost összegezni akarjuk a *határozó* és a *jelző* terminusok Brassai-féle használatát és azt egybevetjük Kocsis Lénárd bíráló fejtegetéseivel, azt kell mondanunk, hogy a *határozó* szakszó többértelműsége ellenére is elég jól követhető Brassai műveiben, ha elfogadjuk az igeközpontú mondatselemléteket. E szemlélet jogosultságát a mondatrészek közti „dologi” viszony ábrázolásában Kocsis is elismeri. A *jelző* ellenben az alapjelentés értelmének világos kifejtése mellett olyan sokféle értelemben fordul elő Brassai művében, hogy az már zavarja a megértést. Kocsis méltán rója fel neki (1902. 64), hogy az általa megfogalmazott tulajdonságok sehogy sem illenek a különböző példákra.

Ámbár Brassai itt-ott a *határozó*-t is használja olyan értelemben, amit ma megkülönböztető jelzőnek tekintünk (*az a táj, honnan a fecskék jőnek*), többnyire nem a megkülönböztetés, nem a kijelölés és nem is a kommunikatív mezőben elfoglalt helye a döntő a Brassai-féle *határozó* jelentésének legfőbb elemeként, hanem a determinálás. Ennek tágabb és szűkebb értelmű használatát áttekintve a következő jelentéseket és használati formákat találjuk Brassainál:

1. Melléknévi igenévként és melléknévként: ‘fogalmi körét szűkítő v. éppen egyeditő’, pl. *határozó articululus, határozóbb kérdőszó; a szárnyas állat jelzője* mint „határozó”.
2. Főnévként: ‘az ige jelölte történnel közvetlen viszonyban levő főnévi v. Adverbiális mondatrész’, az *igehatározó* elnevezés rövidebb formájaként.
3. Ennek szűkebb körű használatában az alany nem fér bele a tartalmába.
4. Még szűkebb körben használva a tárgy sem fér bele; mai terminológiánkban ez a szó így él.
5. Legsűkebb értelemben a. m. ‘adverbium, határozószó’.
6. Az ‘igehatározó’ jelentéstől még jobban elszakadva a *határozó* jelent olyan adverbiumot vagy ragos névszót is, mely névszóval alkot szoros szintagmát; de megvan a visszacsatolás lehetősége az l. (‘determináns’) jelentésre és az ‘igehatározó’-ra is, amennyiben a névszói szintagma visszavezethető egy propozíciós viszonyra, rejtett kijelentésre.
7. A ‘determináns’ jelentés főnevesülése ismét új jelentésárnyalatot ad a *határozó*-nak: a *határozó és határozandó közti viszony; a jelző tagadhatatlanul határozója a jelzettnek; határozó egy egész mondat is lehet*.

A *jelző* pedig Brassai szóhasználata szerint a magyar nyelvben a következőket jelenti:

1. ‘Olyan – nem is állítmányhoz tartozó – szó, rendszerint névszó v. névszói szócsoporthoz, mely egy főnévi mondatrész előtt állva, vele szoros, egy másik állításból levezethető szerkezetet, mondatban egyetlen bővített mondatrészt alkot’. Brassai nyomán ezt a meghatározást adhatjuk a mai *jelző* fogalmának.
2. ‘Hangsúly által a rá következő mondatrész tartalmának megszorítását kifejező, vele szoros szintagmát alkotó mondatrész’, pl. *az ige jelzője*.
3. ‘Főnévi mondatrész előtti olyan hangsúlyos névszó v. névmás, mely a főnév fogalmi körét szűkíti v. egyediti’; röviden megkülönböztető v. kijelölő *jelző*. Amelyik *jelző* nem vonja magához a hangsúlyt, Brassai szerint *áljelző*.
4. ‘A mondatnak az a hangsúly által jelölt legfontosabb szava, amely minden mással szemben egyetlen szóban összpontosítja a közlés lényegét; fókusz’. Pl.: *Jelző csak egy lehet*.
5. ‘Valamely fogalom körét megszorító vagy egy adherens tulajdonságát kifejező névszói mondatrész akkor is, ha nem a közvetlen szomszédságában van: attributum’. Az értelmező

jelzőn kívül ide sorolhatjuk a birtokos részeshatározónak azt a fajtáját is, melyet Brassai ezzel példáz: „színét sem láttam a *pénzednek*”.

Ha Brassai maga nem tudta is jól követni azt a szabatos szóhasználatot, melyre törekedett – mert új meglátásai miatt túlságosan keverte a nyelvi-grammatikai, a fogalmi-logikai és a közléslélektani-kommunikációs szempontokat –, maga az elv, melyet a jó terminológiájára nézve megfogalmazott, ma is helytálló, sőt követendő (1870. 6): „A névadás szabályai a műnyelvben ... ezek: 1) hogy a név némi eszmetársulatnál vagy éppen annál fogva, hogy a fogalomnak valamely lényeges jegye belé van szöve, eszünkbe juttassa a megnevezendő tárgyat; 2) hogy félreértést ne okozzon; 3) hogy lehető rövid legyen.”

Irodalom

A magyar nyelv rendszere. 1846. Közrebocsátá a Magy. Tudós Társaság Budán [XII + 374 o.]

A magyar nyelv rendszere. 1872. 2. kiadás. Budán (XII + 373 o.)

Bartal Anta – Malmosi Károly (1886.), *Latin mondattan*.⁴ Sajtó alá rendezte Dr. Gyomlay Gyula. Bp. [272.]

Brassai Sámuel (1837.), *Nyelvtanulás.* Nemzeti Társalkodó 6-8. Az Erdélyi Híradó Szerkesztősége. Kolozsvár.

Brassai Samu (1845.), *Okszerű vezér a' német nyelv tanulásában.* I. Az egyszerű és az egyszerűen bővített mondat.

Brassai Sámuel (1847.), *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában.* II. A tovább bővített mondat és a mondatfűzés. Kolozsvár.

Brassai Sámuel (1852.), *Tapogatódzások a magyar nyelv körül.* I. v. bevezető értekezés. (Olvasta a M. T. T. nyelvészeti osztályában oct. 2-dikán ...) Pesti Napló 802., 803. (nov, 10., 11., 12.)

Brassai Sámuel (1853.), *Tapogatódzások a magyar nyelv körül.* III. Értekezés. (A magy. tud. társ. febr. 7-iki szakülésében olvasta Brassai Samu l. t.) Pesti Napló 876., 877., 878. (febr. 10., 11., 12.)

Brassai Sámuel (1858.), *Logika lélektani alapon fejtegetve.* Pest, [170.]

Brassai Sámuel (1860.), *A magyar mondat.* I. értekezés. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye (Toldy Ferenc szerk.) I. 279-399.

Brassai Sámuel (1863.), *A magyar mondat.* II. értekezés. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye (Toldy F. szerk.) III. 3-127.

Brassai Sámuel (1864.), *A magyar mondat.* III. értekezés. M.Ak.Ért. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye (Toldy Ferenc szerk.) III. 173-409.

Brassai Sámuel (1870.), *A bővített mondat.* Értekezések a Magyar Tudom. Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből I. k. X. értekezés. Pest. 1-46. [Tartalomjegyzékében: a *magyar bővített mondat*.]

Brassai Sámuel (1873.), *Paraleipomena kai diorthoumena.* Értekezések a Magyar Tudom. Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya köréből (Gyulai Pál szerk.) IV. k. I. értekezés 1–151. Bp.

Brassai Sámuel (1877.), *Logika lélektani alapon fejtegetve...* Második kiadás. Kolozsvár. [201 o.]

Brassai Sámuel (1888.): *Szórend és accentus.* Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből (Gyulai Pál szerk.) XI. k. IX. Értekezés 1–60.

Brassai Sámuel (1896.), *Elméleti és gyakorlati német nyelvtan.* 1. Az egyszerű és egyszerűen bővített mondat. 11., jav., olcsó kiad. – 2. A további bővített mondat ... 5., jav. olcsó kiad. Kolozsvár.

- Csengery János – Orbán János (1928.): *Latin nyelvtan* II. Mondattan.⁶ Bp. [140.]
- Elekfi László (1989.), *Nagy Adorján beszédművelő munkássága*. Színháztudományi Szemle 26: 200-10.
- Elekfi László (1993a), *Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Bp., 35-43.
- Elekfi László (1993b), *Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai*. Nyr. 112: 447–51.
- Fillmore, Charles J. (1968.), *The case for case*. In: Bach and Harms. Universals in Linguistic Theory. New York. 1-88.
- Galamb Sándor (1927.), *Valami a színpadi hangsúlyról*. MNy. XXIII, 405-9.
- Gyolmay Gyula (1939.), *a felolvasó és szavalóművészetéről*. Budapesti Szemle CCLIII, 27-52.
- Hevesi Sándor (1908.), *Az előadás művészete*. Bp. [208 l.] – Újra: *Az előadás, a színjátszás, a rendezés művészete*. Bp. 1965. 28-163.
- Imre Sándor (1862.), *Magyar mondattan*. Debreczen [168 o.]
- Kiefer Ferenc (1987.), *A magyar főnév esetei*. MNy. 83: 481-6.
- Kiefer Ferenc (1991): *Az összetételek szintaktikai osztályozásáról*. Könyv Papp Ferencnek. Debrecen. 69-78.
- Kiefer Ferenc (1995.): *Az alaktani kutatások újabb lehetőségei*. Néprajz és Nyelvtudomány XXXVI (Acta Universitatis Szegediensis 165-74.)
- Kocsis Lénárd (1902.), *A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében*. Nyelvészeti Füzetek 3. Bp.
- Kovalovszky Miklós (1955.), *Tudományos nyelvünk*. In: *Nyelvünk a reformkorban*. (szerk. Pais Dezső) Bp. 227-312.
- Nagy Adorján (1967.), *A beszédtechnika vezérfonala*. Bp., Színházi könyvtár 2. [126.]
- Paulay Ede (1871.), *A színészet elmélete*. Pest [94.]
- Péchy Blanka (1974.), *Beszélni nehéz!* Bp. [193.]
- Pirchala Imre (1925.), *Latin nyelvtan középiskolák számára*. A 19. kiadást átdolgozta Esztergomi Ferenc és Nagy Pál. Bp. [200.]
- Stáncsics [Táncsics] Mihál[y] (1833.), *Nyelvészet*. Pest.
- Szász Károly (1839.), *Magyar nyelvtudomány* I. Nagy-Enyed. 1–2. k.
- Szilágyi István (1846.), *A magyar szókötés szabályai*. Pest. Nyelvtudományi pályamunkák 3. [VIII + 276.]
- Verseghy Ferenc (1818. = 1821.), *Magyar Grammatika vagy Nyelvtudomány*. Buda [XLII + 518 o.]
- Zsilka János (1963.), *A magyar esetrendszer lényeges összefüggései*. MNy. LIX, 297-317.
- Zsilka János (1965.): *Az esetrendszer – implicit formák, anorganikus kiegészülések*. Nyelvtud. Értekezések 46. 139–51.
- Zsilka János (1966.): *a magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer*. NyelvtudÉrt. 53.